

พระไอยการบานแผนก

สถานภาพบุคคลและการจัดระเบียบ

สังคมไทยสมัยโบราณ*

ศิริพร ดาบเพชร*

ความหมาย ความสำคัญของพระไอยการบานแผนก

พระไอยการบานแผนก^๑ เป็นกฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนหรือไพร่ ซึ่งเป็นราษฎรสามัญทั้งชายและหญิง แบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรก คือ การขึ้นทะเบียนไพร่ เพื่อความสะดวกในการเกณฑ์แรงงานไพร่และเตรียมความพร้อมในการป้องกันราชอาณาจักร โดยกำหนดให้มูลนาย คือผู้มีศักดินา ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป ทำทะเบียนหางว่าวของไพร่ ทั้งไพร่หลวง ไพร่สม และทาส ที่อยู่ในสังกัด โดยระบุชื่อของไพร่ ชื่อสังกัดหมู่หรือกรม ให้ชัดเจน และยื่นทะเบียนหางว่าวแก่ทางราชการ

* ปรับปรุงจากงานวิจัยที่เสนอในโครงการวิจัยของเมธีวิจัยอาวุโส ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร "กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานมรดกโลก" ด้วยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร และ รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ผู้ตรวจ และขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์ ที่กรุณาให้คำแนะนำและข้อคิดที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้เขียน

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

^๑ หนังสือ "อักษรภิกษณศรืบท" หรือ Dictionary of the Siamese Language ของ Dr. B. Bradley ให้ความหมายคำว่า "บานแผนก" ไว้ว่า "คือคนเป็นลูกขุนลงนั่ง ณ ศาลหลวงปฤกษาเนื่อความ, เขาจดหมายชื่อลงในบัญชี, ว่าจดลงในบานแผนก"

คือ กรมสุรัสวดี ให้ถูกต้อง ถ้ามูลนายปิดบังไว้ไม่ยื่นทะเบียนทางว่าว ไม่นำไพร่มา
ใช้ราชการ หรือเลือกไพร่ไปต้องถูกลงโทษ รวมทั้งกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน

ส่วนที่ ๒ คือ กำหนดเกณฑ์การแบ่งปันลูกของไพร่ เนื่องจากการแต่งงาน
ข้ามสังกัดของไพร่หลวง ไพร่สม เมื่อลูกเกิดมาจึงมีปัญหาว่าจะเป็นคนของใคร จึง
ต้องกำหนดเกณฑ์เพื่อให้รู้ว่าลูกที่เกิดจากพ่อแม่ที่อยู่คนละสังกัด ต้องขึ้นอยู่กับ
กรมฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่ เพื่อใช้เป็นหลักในการแบ่งปันกำลังคนและการตัดสินข้อ
พิพาทในการแบ่งปันกำลังคน

พระไอยการบานแผนกบังคับใช้ในตอนปลายสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นถึง
ความซับซ้อนของสังคมที่เพิ่มมากขึ้น และแสดงให้เห็นว่าการควบคุมกำลังคนเป็น
เรื่องที่มีความสำคัญมาก

สถานภาพบุคคลในสังคมไทยสมัยอยุธยา

โครงสร้างสังคมไทยสมัยอยุธยาประกอบด้วยบุคคล ๒ ชั้น คือ ชน
ชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เชื้อพระวงศ์ ขุนนาง และชนชั้นผู้ถูกปกครอง
ได้แก่ ไพร่และทาส แต่ในบทความนี้จะแยกสถานภาพของบุคคลในสังคมอยุธยา
เป็น ๒ กลุ่ม คือ มูลนาย กับ ไพร่ มูลนายกับไพร่เป็นกลุ่มที่มีความเกี่ยวข้องซึ่ง
กันและกัน เพราะมูลนายเป็นผู้ปกครองดูแลไพร่ ส่วนไพร่ตอบแทนด้วยการเป็น
แรงงานรับใช้มูลนาย ด้วยความเกี่ยวข้องกันเช่นนี้ทางการจึงต้องออกกฎหมาย
เพื่อใช้ในการควบคุมไพร่

พระไอยการบานแผนกเป็นกฎหมายที่กำหนดขึ้นเพื่อใช้กับไพร่ ซึ่งเป็น
ราษฎรสามัญทั้งชายและหญิง ไพร่ แบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ ไพร่หลวง หมายถึง
ไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่กรมกองต่างๆ เป็นไพร่ของพระมหา-
กษัตริย์โดยตรง เช่น กรมตะพูน กรมทหารล้อมวัง กรมพระคลัง กรมฝีพาย
กรมช่างสิบหมู่ ไพร่หลวงแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ไพร่หลวงที่มารับราชการ ปีละ
๖ เดือน (เข้าเดือน ออกเดือน) และไพร่หลวงที่เสียเงินหรือสิ่งของแทนการใช้แรง
งาน เรียกว่า ไพร่ส่วย และ ไพร่สม คือ ไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้กับ
พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่เป็นมูลนาย เพื่อช่วยทำงานต่างๆ ให้มูลนาย

เพื่อผ่อนกำลังและเพื่อให้เกิดรายได้ เพราะในสมัยก่อนพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางที่เป็นมูลนายไม่มีเงินเดือนประจำที่จะได้ก็คือ เบี้ยหวัดเงินปี ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่ไม่แน่นอน หรือบางทีก็พระราชทานเป็นสิ่งของ

แรงงานของไพร่มีประโยชน์ต่อทางการและมูลนายทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจ รวมทั้งเป็นกำลังทหารในยามสงคราม ดังนั้นการควบคุมไพร่จึงมีความสำคัญมาก กฎหมายกำหนดให้ไพร่ทุกคนต้องมีสังกัด ต้องขึ้นทะเบียน เพื่อความสะดวกในการควบคุมกำลังคนและการเกณฑ์แรงงาน โดยไพร่ที่อายุครบ ๙ ปี ต้องขึ้นทะเบียนตามสังกัดของตนที่กฎหมายระบุไว้ และเมื่อไพร่อายุเป็นฉกรรจ์จะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน จนถึงอายุ ๖๐ ปี จึงปลดตรา ไพร่ที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานคือ ไพร่ชายที่มีความสูงเสมอไหล่ ๒ ศอกครึ่ง ขึ้นไป ต้องขึ้นบัญชีไว้กับมูลนายหรือหมุ่กรมที่ตนสังกัด และสักตามร่างกายเป็นสัญลักษณ์ว่าอยู่หมุ่ใดกรมใด ส่วนไพร่หญิงไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน แต่ต้องขึ้นทะเบียนไว้เพื่อความสะดวกในการป้อนลูก การเป็นไพร่ที่มีสังกัดนับว่าเป็นความจำเป็น เพราะกฎหมายระบุว่าไพร่ที่ไม่มีสังกัดจะไม่มีสิทธิได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย ไม่มีสิทธิทางการศาล นอกจากนี้ในสมัยอยุธยา การแย่งชิงอำนาจระหว่างเชื้อพระวงศ์หรือขุนนางแย่งชิงอำนาจจากพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นบ่อยครั้ง ผู้ที่ควบคุมกำลังคนมากจึงเป็นผู้ที่ได้เปรียบ เพราะถ้ามูลนายมีไพร่ในสังกัดมาก จะทำให้มีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจมากตามไปด้วย จึงต้องมีการทำทะเบียนทางว่าวของไพร่เพื่อสำรวจจำนวนไพร่ที่ขึ้นสังกัดต่างๆ อยู่ว่ามีจำนวนเท่าใด

พระไอยการบานแผนกกับการจัดระเบียบในสังคมสมัยโบราณ

ในสมัยอยุธยาตอนต้น ผู้คนยังมีจำนวนน้อย มูลนายกับไพร่จะอาศัยอยู่ในท้องที่เดียวกัน มูลนายจะรู้จักไพร่ในสังกัดของตนดีและมีหน้าที่ควบคุมดูแลไพร่ ถ้าไพร่ทำผิดบางครั้งมูลนายต้องถูกลงโทษด้วย ต่อมาเมื่อผู้คนมากขึ้น บ้านเมืองเติบโตขึ้น ทางการจึงได้มีมาตรการต่างๆ เพื่อทำให้สังคมมีความสงบสุขและควบคุมคนในสังคมได้ ประการแรก คือ การออกกฎหมายควบคุมไพร่ จากการศึกษาพระไอยการบานแผนก ทำให้เห็นภาพการจัดระเบียบสังคมไทยสมัยโบราณว่า ให้ความสำคัญกับการควบคุมกำลังคน โดยออกกฎหมายขึ้นมาควบคุมไพร่

เช่น กำหนดให้ไพร่มีสังกัดตั้งแต่ พ.ศ.๑๘๙๙ โดยในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือ สมเด็จพระเจ้าอยู่ทอง(ครองราชย์ พ.ศ.๑๘๙๓-๑๙๑๒) กำหนดไว้ในพระโยยการลักษณะรับฟ้อง พ.ศ.๑๘๙๙ ว่า ราษฎรที่ไม่มีสังกัดมูลนายจะมาฟ้องร้องในคดีใด ๆ ไม่ได้ เพราะหมายถึงว่าไม่ได้ทำหน้าที่การเป็นพลเมืองดี แต่เมื่อเดือดร้อนจะมาขอความช่วยเหลือจากพระมหากษัตริย์หรือทางราชการ ท่านไม่ให้ช่วยเหลือทั้งยังให้ส่งตัวบุคคลนั้นแก่สัสดีเพื่อให้ขึ้นสังกัดเป็นคนของหลวง” การที่ทางราชการกำหนดบทกฎหมายเช่นนี้ ก็เพื่อให้ทางราชการควบคุมราษฎรทั้งหลายได้นอกจากนี้ยังออกกฎหมายห้ามไพร่ย้ายที่อยู่ ให้อยู่ประจำตามหมู่ตามกรมของตนเพื่อความสะดวกในการควบคุม ขณะเดียวกันก็ให้การดูแลไพร่โดยห้ามมูลนายใช้ไพร่ทำงานหนักเกินไป เปิดโอกาสให้ไพร่ร้องทุกข์ได้หากถูกมูลนายกดขี่ ลงโทษอย่างรุนแรงต่อมูลนายที่กระชกกดขี่ไพร่ให้ได้รับความเดือดร้อน และไพร่สามารถรายงานการฉ้อราษฎ์บังหลวงของมูลนายโดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม”

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (ครองราชย์ พ.ศ.๒๐๓๔-๒๐๗๒) โปรดให้ทำสารบาญชีเป็นครั้งแรก^๑ คือ เริ่มมีการสำรวจและทำบัญชีจำนวนประชากรของราชอาณาจักรเมื่อ พ.ศ.๒๐๖๑ เพื่อจะได้รู้จำนวนไพร่พลเมื่อมีเหตุจำเป็นจะได้เกณฑ์ได้ถูกต้อง และตั้ง“กรมสุรัสวดี” สำหรับดูแลเกี่ยวกับกำลังพลทั่วราชอาณาจักร โดยมีหน้าที่สำรวจและทำบัญชีรายชื่อของไพร่ และสั๊กไพร่ เพื่อแสดงสังกัดของไพร่ ในพระโยยการพรมศักดิ์ ซึ่งเป็นกฎหมายเกี่ยวกับการกำหนดค่าตัวของบุคคล กล่าวถึงค่าตัวของไพร่หลวงที่ถูกสั๊กหมายไว้ ทำให้เราทราบว่าไพร่จะถูกสั๊กเป็นสัญลักษณ์ต่างๆ ตามหมู่กรมที่ตนสังกัด เช่น รูปลำตาล

^๑ วุฒิชัย มูลศิลป์ “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน” ใน ศรีชไมยาจารย์. พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร - ศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุชยกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๘๔ ปี ใน พ.ศ.๒๕๔๖. หน้า ๑๓๗

^๒ ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๕๓. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๒๕๒๖. หน้า ๓๖.

^๓ วุฒิชัย มูลศิลป์. “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน” อ้างแล้ว. หน้า ๑๓๘.

รูปดาบ ที่คอ แข้ง ขา ไพร่แต่ละหมู่จะถูกสักต่างบริเวณกัน บางกรมสักเพียงขาข้างเดียว บางกรมสักขาทั้งสองข้าง บางกรมสักทั้งแขน คอ แข้ง

ถ้าสักคอดลายแขนทั้งสองข้าง สักดาบสักลำตาลในแข้งขาทั้งสองข้างค่าซั่ง ๖ ตำลึง ถ้าสักคอดลายแขนลายสองข้าง แลสักลำตาลสักดาบในแข้งขาข้างเดียวค่าซั่ง ๕ ตำลึง ถ้าสักคอดลายแขนลายสองข้างแลสักลำตาลมิได้สักดาบณแข้งขาค่าซั่ง ๔ ตำลึง ถ้าแลสักคอดลายแขนลายสองข้างแลมิได้สักลำตาลค่าซั่ง ๒ ตำลึง (ถ้าสักคอดลายแขนลายข้างเดียวค่าซั่งหนึ่ง) ถ้าสักแต่แขนลายข้างเดียวก็ตีสักแต่คอดลายก็ตีค่า ๑๘ ตำลึง ถ้าสักแต่หมู่ไว้ค่า ๑๖ ตำลึง ถ้ามิได้สักหมายหมู่แต่เป็นไพร่หลวงเอาเสมอไพร่ราพค่า ๑๔ ตำลึง...”^๔

อย่างไรก็ตามไพร่ไม่ต้องถูกสักทุกคน ผู้ที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องสัก ได้แก่ มุลนาย ไพร่ที่เป็นหัวหน้าหมู่ ไพร่ที่ยอมเสียเงินจำนวนหนึ่งจ่ายค่ายกเว้นไม่ต้องสัก และได้ตราภูมิคุ้มสัก ซึ่งเป็นหนังสือรับรองว่าได้ขึ้นทะเบียนเสียค่าราชการแล้ว

ต่อมาใน พ.ศ.๒๐๗๐ ได้กำหนดให้มุลนายทำทะเบียนทางว้าวของไพร่ในสังกัดและแจ้งแก่ทางราชการ^๕ และใน พ.ศ.๒๒๓๓ สมัยสมเด็จพระเพทราชา (ครองราชย์ พ.ศ.๒๒๓๑-๒๒๔๖) ซึ่งเป็นศักราชแรกที่ปรากฏอยู่ในพระไอยการบานแผนก ได้ทรงมีพระบรมราชโองการให้มุลนายยื่นทะเบียนทางว้าวของไพร่ในสังกัด ซึ่งเป็นกฎหมายที่เคยออกมาแล้ว แต่ได้มีการย้ำอีกครั้ง เพื่อให้มุลนายทำตามอย่างเข้มงวด “มีพระราชกำหนดกฎหมายไว้แต่ก่อนสืบ ๆ กันมา ให้เจ้าพญาแลพญาพระมหาราชครูพระหลวงเมือง เจ้าราชินิกุลขุนหมื่นพันทนายฝ่ายทหารพลเรือนสมในสมนอกสังกัดพันทั้งปวงให้ยื่นเถียรทางว้าวหมู่ไพร่หลวง แลสักพวกสมกำลังเลวไทเลวทาสขึ้นไว้แก่พระสัคดีซ้ายขวา จงทุกหมู่ทุกกรมตาม

^๔ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๑. หน้า ๑๖๗-๑๖๘

^๖ ปิยะฉัตร ปิตะวารณ. อ่างแล้ว. หน้า ๒๔.

^๗ วุฒิชัย มูลศิลป์. อ่างแล้ว. หน้า ๑๓๙.

ประเวณีแต่ก่อน...”^{๘๘} การที่ได้มีการกล่าวย้าให้มูลนายขึ้นทะเบียนไพร่และขึ้นทะเบียนนางว่าวแก่ทางการ สะท้อนให้เห็นว่าในช่วงปลายสมัยอยุธยาปัญหาเกี่ยวกับไพร่อาจเพิ่มมากขึ้น ทั้งปัญหาที่ไพร่โดยเฉพาะไพร่หลวงได้รับความลำบากต้องถูกเกณฑ์แรงงานปีละ ๖ เดือน จึงพากันหลบหนี หรือไม่ยอมขึ้นทะเบียน

การที่ไพร่ถูกเกณฑ์แรงงานปีละ ๖ เดือน นับว่าเป็นภาระที่หนักมาก เพราะไพร่หลวงที่ต้องมารับราชการต้องนำเสบียงอาหารและข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ มาเอง และไม่ได้รับค่าตอบแทน รวมทั้งทำให้ไม่มีเวลาทำงานส่วนตัว และเมื่อพ้นจากเวลารับราชการไพร่มักเกิดความเหนื่อยหน่าย ขาดความกระตือรือร้นในการที่จะทำงานส่วนตัวให้ได้ผลดี ดังเช่นที่ ลา ลูแบร์ บรรยายไว้ว่า ไพร่ชายที่กลับมาจากรับราชการมักจะไม่ได้อำนาจทำอะไรช่วยเหลือครอบครัว การผลิต การเพาะปลูก และการรับผิดชอบดูแลครอบครัว เป็นหน้าที่ของฝ่ายหญิง ส่วนไพร่ชายเมื่อพ้นจากการเข้าเดือนแล้วมักจะไม่ค่อยได้ทำอะไร เพราะไม่ได้ฝึกหัดอาชีพอย่างใดให้เชี่ยวชาญและได้ทำงานหนักมาแล้วในการรับราชการ เมื่ออยู่บ้านจึงได้แต่นั่ง เอนหลัง กิน เล่น สูบยาสูบ แล้วก็นอนไปวันหนึ่งๆ เท่านั้น^{๘๙} นอกจากนี้ยังมีปัญหามูลนายที่มีอำนาจพยายามเบียดบังไพร่ไว้ใช้ส่วนตัวหรือตั้งไพร่ไปอยู่ในสังกัด ปัญหาจำนวนไพร่ที่มีอยู่ไม่ตรงกับจำนวนรายชื่อในทะเบียนนางว่าวทำให้มีปัญหาเมื่อมีการเกณฑ์แรงงาน

การหลบหนีของไพร่มักเกิดขึ้นบ่อยครั้งโดยเฉพาะในช่วงที่มีการเกณฑ์แรงงานหรือในช่วงที่มีการลี้ภัย การหลบหนีของไพร่มีหลายวิธี เช่น หนีไปซ่อนตามป่าเขา ออกบวช ตัดสินบนมูลนาย แอบแฝงอยู่ในวังหรือบ้านของผู้มีอำนาจ ไพร่ชายตัวลงเป็นทาส การปลอมเหล็กสัก การไปสักอยู่กับกรมหมื่นอื่นโดยมูลนายรับรู้แล้วตามไปเก็บผลประโยชน์ เป็นต้น^{๙๐} ด้วยปัญหาเหล่านี้เมื่อทางการจะเกณฑ์แรงงานไพร่ จึงพบว่าตัวเลขจำนวนไพร่ในทะเบียนกับจำนวนที่มีอยู่จริงไม่ตรงกัน

^{๘๘} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ๑. หน้า ๒๗๒-๒๗๓.

^{๘๙} ลา ลูแบร์. จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ เล่ม ๑. สันต์ ท. โกมลบุตร แปล. หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

^{๙๐} ปิยะฉัตร ปิตะวารณ. อ้างแล้ว. หน้า ๓๑-๓๔.

จึงต้องออกพระราชกำหนดต่างๆ มาแก้ปัญหา เช่น พระโอยการบานแผนกที่ประกาศใน จ.ศ. ๑๐๘๔ ตรงกับ พ.ศ.๒๒๖๕ สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ครองราชย์ พ.ศ.๒๒๕๑-๒๒๗๔) ระบุว่ามีความหมายประกาศจากสมุหพระกลาโหมให้เจ้ากรมปลัดกรมเร่งนำไพร่ที่ส่งไปอยู่ต่างหมู่ต่างกรมกลับคืนหมู่ ไพร่ที่มีคดีให้พิจารณาคดีภายใน ๓ เดือน และให้สืบดูว่าไพร่ที่บวชเป็นเณรเป็นพระภิกษุ บวชจริงหรือไม่ ถ้าจริงให้บวชต่อไป แต่ถ้าสึกแล้วให้นำมาขึ้นบัญชี และให้เกณฑ์ไพร่ที่เป็นฉกรรจ์มาขึ้นบัญชีไว้^{๑๐}

ส่วนพระโอยการบานแผนกที่ประกาศใน พ.ศ.๒๒๗๖ สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ครองราชย์ พ.ศ.๒๒๗๕-๒๓๐๑) กล่าวถึงปัญหาเรื่องจำนวนไพร่ที่มีอยู่จริงไม่ตรงกับจำนวนรายชื่อที่มีอยู่ในทะเบียน เพราะในทะเบียนมีทั้งชื่อของไพร่ที่เสียชีวิต ไพร่ที่หนีราชการ และไพร่ที่วิกลจริต จึงเกิดปัญหาขึ้นเมื่อทางราชการต้องเกณฑ์แรงงาน ทำให้มีพระบรมราชโองการว่าถ้าไพร่เสียชีวิต หนีราชการ หรือวิกลจริต ให้เจ้ากรมของไพร่นั้น ๆ สืบสาวดู ถ้าเป็นจริงให้ทำหนังสือทักขันธ์ตามกรณีของไพร่ และให้สืบถึงบ้านช่องพ่อแม่และภรรยาของไพร่ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้อง^{๑๑} ซึ่งการที่มีกฎหมายออกมามีติดกันหรือออกถี่ แสดงให้เห็นว่ากฎหมายที่ออกมาอาจแก้ไขไม่ได้ผล หรือไม่ได้รับการปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดจากมูลนาย จากไพร่ จึงต้องมีกฎหมายฉบับอื่นออกมาอีก

นอกจากการขึ้นทะเบียนไพร่แล้ว การจัดระเบียบของสังคมสมัยอยุธยาที่ปรากฏให้เห็นในพระโอยการบานแผนกยังมีเรื่องของการแบ่งปันกำลังคน โดยการกำหนดเกณฑ์การปันลูกของไพร่ที่เกิดจากการแต่งงานข้ามสังกัดของพ่อและแม่ เพื่อแก้ปัญหาข้อพิพาทที่เกิดจากการแย่งชิงลูกของไพร่ และเพื่อให้รู้ว่าลูกที่เกิดมาจะขึ้นอยู่กับกรมฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่ และเป็นการกำหนดให้รู้ด้วยว่าหมู่ใดกรมใดจะมีไพร่ในสังกัดมากน้อยเพียงใด เกณฑ์การปันลูกนี้ประกาศใช้ใน พ.ศ.๒๒๖๖ สมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๙ (อยู่ในพระราชกำหนดเก่า) มีข้อความว่า

^{๑๐} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ๖ เล่ม ๓ . หน้า ๒๙๓.

^{๑๑} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ๖ เล่ม ๑ . หน้า ๒๘๙.

“แต่จะไปเมื่อน้ำ แลฝ่ายสมท้าวพญาพระหลวงหัวเมืองขุนหมื่นพันทนาย ฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวง แลมาสมจรด้วยหญิงไพร่หลวง อย่าให้ท้าวพญา พระหลวงหัวเมืองขุนหมื่นพันทนายทหารนั้นปันเอา ถ้าแลชายนั้นไพร่หลวง สมจรด้วยหญิงสมท้าวพญาพระหลวงหัวเมืองขุนหมื่นพันทนายพลเรือนชาย ขวา แลเกิดลูกหญิงชายเท่าใด ให้ปันตามพระราชกฤษฎีกา”^{๑๓}

ต่อมาในรัชกาลนี้ได้มีประกาศเรื่องการปันลูกอีกครั้งใน พ.ศ. ๒๒๗๔ โดยปรากฏอยู่ในพระไอยการบานแผนก เพราะเกิดข้อพิพาทกันว่าลูกของไพร่ที่ พ่อแม่อยู่คนละสังกัดกันจะต้องขึ้นกับกรมใด ดังที่ปรากฏในพระไอยการว่า “วัน สุกเดือนแปดขึ้นสิบค่ำ จุลศักราช ๑๐๙๓...สมุหพระกระลาโหม รับพระราช ใ้การใส่เกล้าฯ สั่งว่าเลิกฝ่ายกระลาโหมแลทหารโยธา ฝ่ายพลเรือนแลว่าทหาร ในกรมตพุ่นปันลูกหมู่วาทแก่กันนั้น ขุนวิจารณ์จางพองให้กราบทูลพระกรุณา ว่ามีพระไอยการ บทนี้ไว้ว่า...”^{๑๔}

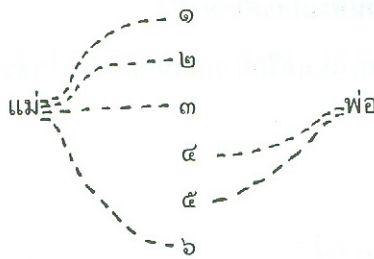
การแบ่งปันลูกของไพร่ว่าจะเข้ากรมฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่ตามที่กำหนดไว้ ในพระไอยการบานแผนกนั้น มีรายละเอียดปลีกย่อยมากมาย เช่น ถ้าไพร่ชาย ฝ่ายทหารสมรสกับไพร่หญิงฝ่ายทหาร ลูกคนหัวปีให้สิทธิแก่ฝ่ายแม่ ถ้าไพร่หญิง ฝ่ายทหารได้ไพร่ชายฝ่ายพลเรือนเป็นสามี ลูกทุกคนเป็นสิทธิของฝ่ายแม่ ถ้าไพร่ ชายฝ่ายพลเรือนสมรสกับไพร่หญิงฝ่ายพลเรือน หรือ ไพร่ชายฝ่ายทหารสมรสกับ ไพร่หญิงฝ่ายทหาร หรือฝ่ายชายและฝ่ายหญิงอยู่คนละสังกัดกัน ถ้ามีลูกชายล้วน หรือลูกหญิงล้วน ลูกคนหัวปีเป็นสิทธิของฝ่ายแม่ หรือถ้ามีลูกชายสลับกับลูกสาว หรือกรณีอื่น ๆ ให้แบ่งตามที่กำหนดไว้ในบานแผนกเส้นโยง การแบ่งปันลูกของ ไพร่ตามที่กำหนดไว้ในพระไอยการบานแผนกนั้น แบ่งได้ ๒ ประเด็น คือ

๑) ปันโดยกำหนดตามจำนวนลูกกับสิทธิของฝ่ายพ่อฝ่ายแม่ โดยไม่ต้อง คำนึงว่าเป็นลูกชายหรือลูกสาว เช่น

ผู้หญิงฝ่ายพลเรือนได้ผู้ชายฝ่ายทหารเป็นผัว มีลูก ๓ คนให้สิทธิแก่แม่ มีลูก ๔ คน ให้แก่พ่อ ๑ คน ลูก ๖ คน ให้แก่แม่ ๔ คน

^{๑๓} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ๖. หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

^{๑๔} เล่มเดิม . หน้า ๒๗๒

๒) ป็นโดยดูว่าพ่อแม่อยู่กรมใด และลูกเป็นชายหรือหญิง เช่น ชายทหาร หญิงทหาร หรือ ชายพลเรือน หญิงพลเรือน สมรสกัน มีลูกชายล้วน ลูกชายคนโตเป็นสิทธิของแม่ ลูกคนที่สองเป็นสิทธิของพ่อ คนต่อ ๆ ไปเป็นสิทธิของแม่และพ่อสลับกัน

หญิงทหาร สมรสกับ ชายพลเรือน มีลูกหญิงล้วน ลูกสาวคนโตเป็นสิทธิของแม่ ลูกสาวคนที่สองเป็นสิทธิของพ่อ คนต่อ ๆ ไปเป็นสิทธิของแม่และพ่อสลับกัน

อาจสรุปได้ว่า ถ้ามีลูกจำนวนคู่ กรมฝ่ายพ่อและกรมฝ่ายแม่ได้รับเท่ากัน ถ้ามีลูกจำนวนคี่ กรมฝ่ายแม่ได้รับลูกมากกว่ากรมฝ่ายพ่อ ๑ คน ยกเว้นในหมู่ทหารที่ไพร่มาแต่งงานกับพลเรือน เมื่อลูกมีจำนวนคี่ กรมฝ่ายทหารจะได้รับแบ่งลูกมากกว่าฝ่ายพลเรือน ๑ คน เสมอ โดยไม่จำเป็นว่าหมู่ทหารนั้นจะเป็นฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่^{๑๔}

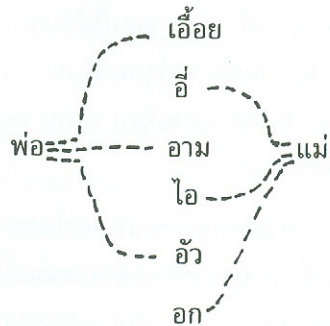
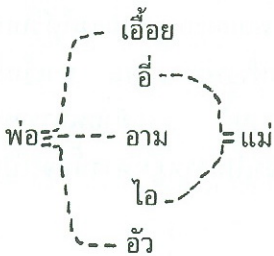
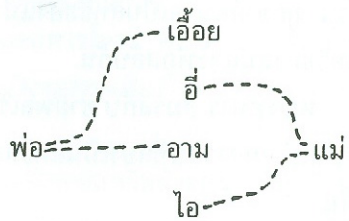
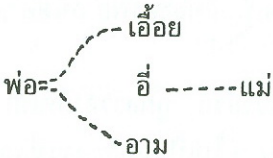
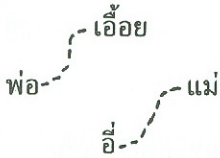
ในเอกสารต้นฉบับพระไอยการบานแพนง ส่วนที่ว่าด้วยการแบ่งปันลูกชายหญิงขึ้นตามสังกัดของพ่อและแม่นั้น ใช้เส้นประโยงแสดงสิทธิของพ่อและแม่อย่างละเอียด จนครบจำนวนลูกตามฐานะของพ่อและแม่ด้วยภูมิปัญญาไทยโบราณที่เข้าใจง่ายและชัดเจน โดยเรียกชื่อเครื่องหมายนี้ว่า “บานพะเนกเส้นโยง” ดังข้อความในพระไอยการว่า

“มาตราหนึ่ง ชายทหารหญิงทหารสมรสด้วยกันเกิดลูกหญิงชาย แต่คนหนึ่งสองคนขึ้นไปถึง ๑๑ } คนก็ดีแลลูก ^{อ้าย} _{เอื้อย} } ก็ดี ลูกหัวปีให้ได้แก่ฝ่ายแม่

^{๑๔} ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. เล่มเดิม. หน้า ๒๒.

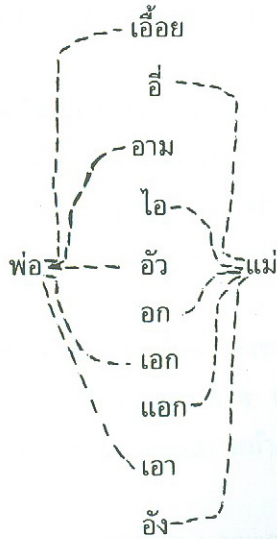
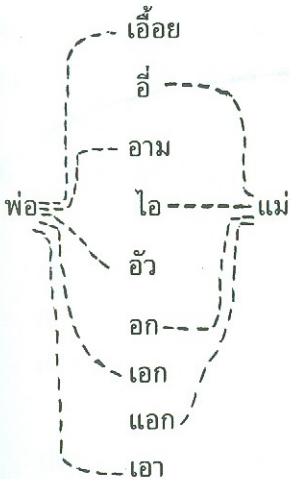
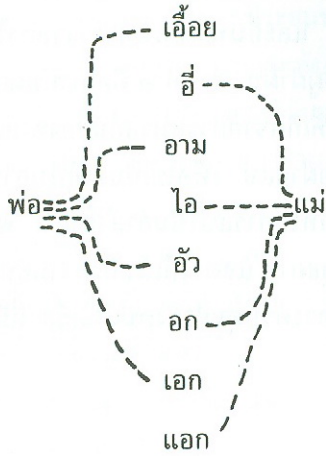
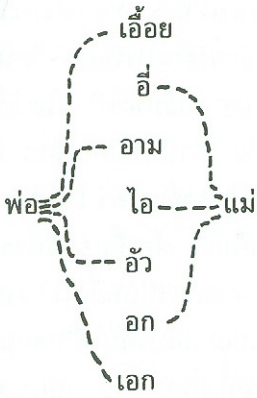
กว่านั้นให้ป็นตามบานแพนงเส้นโยง”^{๑๖}

รูปลักษณะของบานแพนงหรือบานแพนงเส้นโยงในต้นฉบับ มีลักษณะดังนี้^{๑๗}

^{๑๖} ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ๖. หน้า ๒๗๘.

^{๑๗} พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ. “กฎหมายตราสามดวง : การศึกษาต้นฉบับตัวเขียนและฉบับตัวพิมพ์” ในกฎหมายตราสามดวง : แฉ่นส่องสังคมไทย. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการและการอบรมครูสอนสังคมศึกษาและภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา. หน้า ๘-๑๐.

โดยสรุป พระไอยการบานแพนง เป็นกฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนหรือไพร่ ซึ่งเป็นราษฎรสามัญทั้งชายและหญิง แบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรก คือ การขึ้นทะเบียนไพร่ เพื่อความสะดวกในการเกณฑ์แรงงานไพร่และเตรียมความพร้อมในการป้องกันราชอาณาจักร โดยกำหนดให้มูลนายขึ้นทะเบียนไพร่ที่อยู่ในสังกัด และยื่นทะเบียนทางว่าวของไพร่แก่ทางการ รวมทั้งกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน ส่วนที่ ๒ คือ กำหนดเกณฑ์การแบ่งปันลูกของไพร่ โดยกำหนดให้รู้ว่าลูกที่เกิดจากการสมรสกันของพ่อแม่ที่อยู่คนละสังกัด ต้องขึ้นอยู่กับกรมฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่ เพื่อใช้เป็นหลักในการแบ่งปันกำลังคนและเป็นหลักในการตัดสินข้อพิพาทในการแบ่งปันกำลังคน พระไอยการบานแพนงบังคับใช้ในตอนปลายสมัยอยุธยา แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนของสังคมที่เพิ่มมากขึ้น และแสดงให้เห็นว่าการควบคุมกำลังคนเป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวงกับสังคมไทย เอกสารประกอบการสัมมนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. ๒๕๓๖.

กฎหมายตราสามดวง : แฉ่นส่องสังคมไทย, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการและการอบรมครูสอนสังคมศึกษาและภาษาไทยระดับมัธยมศึกษา. กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ ร่วมกับโครงการวิจัยของเมธีวิจัยอาวุโส สกว. ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร “กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก” วันที่ ๗-๘ มีนาคม ๒๕๔๖.

ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. กรุงเทพฯ : ต้นอ้อ ๑๙๙๙. ๒๕๔๒.

ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง เล่ม ๑-๓. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.๒๔๑๑ - ๒๔๕๓.

กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๒๖.

ร.แลงกาด์. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช. ๒๕๒๖.

ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ ๒ เล่ม. สันต์ ท. โกมลบุตร แปล, กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า. ๒๕๑๐.

วุฒิชัย มูลศิลป์. “จากไพร่ฟ้าสู่สามัญชน” ใน ศรีชไมยาจารย์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร - ศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุชยกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๘๔ ปี ใน พ.ศ.๒๕๔๖. กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการชำระกฎหมายตราสามดวง คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย กระทรวงวัฒนธรรม.

. “กฎหมายตราสามดวง” และ “เข้าเดือน ออกเดือน” สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๑ อักษร ก และ เล่ม ๒ อักษร ข-จ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๔๕. หน้า๑๒ และ หน้า ๔๑ - ๔๒.

เสนีย์ ปราโมช,ม.ร.ว. กฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดงานอนุสรณ์อยุธยา. ๒๕๑๐.